घरेलु निर्णय निर्माण प्रक्रियामा महिला सहभागिता

(जामुने गा.वि.स. तनहुँमा गरिएको समाजशास्त्रीय अध्ययन)

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक प्रयोजनको लागि

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग पृथ्वीनारायण क्याम्पस

पोखरामा प्रस्तुत

शोध पत्र

शोधार्थी

मथुरा खनाल

रोल नं. ०२/०६४

रजिष्ट्रेसन नं. ६-२-४८-३२९४-२००४

पोखरा

२०७१

घरेलु निर्णय निर्माण प्रक्रियामा महिला सहभागिता

शोधार्थी: मथुरा खनाल

२०७१

घरेलु निर्णय निर्माण प्रक्रियामा महिला सहभागिता

(जामुने गा.वि.स. तनहुँमा गरिएको समाजशास्त्रीय अध्ययन)

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक प्रयोजनको लागि

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग पृथ्वीनारायण क्याम्पस

पोखरामा प्रस्तुत

शोध पत्र

शोधार्थी

मथुरा खनाल

रोल नं. ०२/०६४

रजिष्ट्रेसन नं. ६-२-४८-३२९४-२००४

पोखरा

२०७१

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका निम्ति शोधार्थी छात्रा मथुरा खनालद्वारा **"घरेलु निर्णय निर्माण प्रक्रियामा महिला सहभागिता"** शीर्षकमा तनहुँ जिल्ला, जामुने गाविस वडा नं. १ को अध्ययनमा आधारित रही तयार पारिएको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्नका लागि समिति समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

....

(सूर्यभक्त सिग्देल)

शोध निर्देशक

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग

पृथ्वी नारायण क्याम्पस, पोखरा

मितिः २०७१/१२/२२

अप्रिल ५, २०१५

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग अन्तर्गत, समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक प्रयोजनको निमित्त विद्यार्थी मथुरा खनालद्वारा विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्नुभएको "**घरेलु निर्णय निर्माण प्रक्रियामा महिला सहभागिता**" शीर्षकमा तनहुँ जिल्ला, जामुने गाविस. वडा नं. १, को अध्ययनमा आधारित रही तयार पारिएको शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट रीतपूर्वक स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

....

(सूर्यभक्त सिग्देल)

शोध निर्देशक

....

(डा. उमानाथ बराल)

बाह्य परीक्षक

....

(शान्ति भुसाल)

विभागीय प्रमुख

मिति :- २०७१/१२/२७

अप्रिल १०, २०१५

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र तनहुँ जामुने गा.वि.स. वडा नं. १ अन्तर्गतको समुदायमा सीमित रही तयार पारिएको हो । यसको शीर्षक **"घरेलु निर्णय निर्माण प्रक्रियामा महिला सहभागिता"** रहेको छ । यो शोधपत्र स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको अन्तिम पत्रको आंशिक प्रयोजनका लागि तयार पारिएको हो । शोधकार्य सम्पन्न गर्न निरन्तर अमूल्य सुझाव, सल्लाह दिनुहुने शोध निर्देशक श्री सूर्यभक्त सिग्देलप्रति हार्दिक कृतज्ञता टक्राउन चाहन्छु । शोध पत्र लेखनको लागि उत्प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख शान्ति भुषालप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । अध्यापन कार्यबाट मलाई दिक्षीत तुल्याउनुहुने समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभागका सम्पूर्ण प्राध्यापकज्यू प्रति समेत म हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

अध्ययनका लागि आवश्यक पुस्तक, पत्रपत्रिका उपलब्ध गराउने पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय पुस्तकालय परिवार एवम् शोध अध्ययनका क्रममा मेरा जिज्ञासाको सहज उत्तर दिनुहुने अध्ययन क्षेत्रका सम्पूर्ण उत्तरदाताप्रति धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

स्नातकोत्तर तह सम्म अध्ययन गर्ने वातावरण मिलाइदिनु भएकोमा मामा नारायण सिग्देल र माइजु गिता सग्देलप्रति हृदयदेखि नै आभार प्रकट गर्दछु । मेरो अध्ययन कार्यलाई सफल बनाउन हरदम सहयोग पुऱ्याउनुहुने ममतामयि आमा, दाजु, भाउजु लगायत सम्पूर्ण घरपरिवार र जीवनमा हरपल साथ दिनुहुने पति दिपक कुमार शर्मा प्रति आभारी छु । शोधकार्य र लेखनकार्यमा व्यस्त रहदा भोक, तिर्खा सहन गर्ने छोरी दिपिका प्रति अपार स्नेह प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा, पाण्डुलिपिलाई कम्प्यूटर टङ्कन गरी शोध पत्रलाई लिपिबद्ध गरी अन्तिम स्वरुप दिने "क्विक कम्प्युटर सर्भिस एण्ड फोटोकपि हाउस, पोखरा -१ बगरका प्रोप्राईटर पुष्पराज पौडेल प्रति अनुगृहित छु ।

मितिः २०७१/१२/१७ **मथुरा खनाल**

शोध सार

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तरगत समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको अन्तिम पत्रको आंशिक प्रयोजनका लागि तयार गरिएको हो । तनहुँ जामुने गा.वि.स. वडा नं. १ अन्तर्गत बसोवास गरेका महिलाहरुको ***"घरेलु निर्णय निर्माण प्रक्रियामा महिला सहभागिता"*** *शीर्षकमा आधारित रही अध्ययन गरिएको छ । मुख्य रुपमा महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक अवस्था कस्तो छ ? घरेलु निर्णय प्रक्रियामा महिला सहभागीताको स्वरूप कस्तो छ ? घरेलु तहमा महिलालाई स्रोत परिचालन र उपयोगको अवसर प्राप्त छ/छैन ? घरेलु तहमा महिलाहरूलाई निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने पक्षहरू के के हुन्? जस्ता समस्याहरुको समाधानको लागि घरेलु मामिलामा लिइने निर्णय प्रक्रियालाई कुन कुन पक्षले प्रभाव पारेका छन् भन्ने बारे अध्ययन गर्ने, स्रोत परिचालन, उपयोग तथा निर्णय प्रक्रियाबारे देखापर्ने समस्या र समाधानका उपायहरूको खोजी गर्ने मुख्य उद्देश्य लिई यो शोध अध्ययन गरिएको हो ।*

मौलिकतामा आधारित रही निर्णय प्रक्रियामा देखा पर्ने समस्या र समाधानका उपायका विषयलाई वर्णनात्मक र अन्वेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको यो शोध अध्ययन, अध्ययन स्थलमा नै गई प्रत्यक्ष रुपमा सम्बन्धित सरोकारवालाहरुसँग भेट, अन्तरवार्ता, र अवलोकन मार्फत् प्राथमिक स्रोत एवम् द्वितीय स्रोत अन्तरगत विषयसँग सम्बन्धित प्रकाशित, अप्रकासित लेख, रचना, पत्रपत्रिका, पुस्तक आदिबाट सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कलाई दैविक नमुना छनोट विधि मार्फत् कुल ४२४ घरधुरी मध्ये २५ प्रतिशत घरधुरी प्रतिनिधित्व हुने गरी १०६ घरधुरीका परिपक्व महिला सदस्यलाई उत्तरदाताको रुपमा छनोट गरी उनीहरुबाट प्राप्त कोरा तथ्याङ्कहरुलाई बैज्ञानिक रुपबाट व्यवस्थित गरी सङ्ख्यात्मक तथ्याङ्लाई तालिकीकरण, विस्तृतीकरण एवम् गुणात्मक तथ्यहरुलाई पनि आवश्यक मात्रामा तथ्यपरक बनाई व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा ३६.८० प्रतिशत महिलाहरू घरमुलीको रुपमा रहेकोमा सामाजिक कार्यमा ४३.४० प्रतिशत महिला सहभागिता रहेको पाइयो । विशेषगरी ब्राह्मण समुदायमा भन्दा अन्य समूदायमा घरभित्रको काम महिला पुरुष दुवैले मिलेर सम्पन्न गरेको पाइयो । धार्मिक कार्यमा पुरुषको तुलनामा सक्रिय सहभागिता रहेका उत्तरदाताहरू ६६.०३ प्रतिशत रहेका छन् त्यस्तै एकल परिवार ४२.४५ प्रतिशत र ५७.५५ प्रतिशत संयुक्त परिवार रहेको पाइयो । कृषिकार्यमा महिलाको

संलग्नता ६१.३२ प्रतिशत, राजनीति क्षेत्रमा १५.१० प्रतिशत, महिलाको नाउँमा चल अचल सम्पत्ति हुने ४३.४० प्रतिशत छन् । प्रजनन सम्बन्धी निर्णयमा सहभागी हुने महिला ४३.४० प्रतिशत छन् । लैङ्गिक समानता र मानव अधिकारको विषयमा जानकारी रहेका ४७.१७ प्रतिशत छन् । घरपरिवारबाट ५० प्रतिशत भन्दा बढी उत्तरदाता महिलाहरूलाई कामप्रति उत्प्रेरित गराउने, मनोबल उच्च राख्न सहयोग पुऱ्याउने गरेको पाइयो । कामको उचित मूल्याङ्कन हुन नसक्नाले आर्थिक रुपमा गणना नहुने, धेरै श्रम लाग्ने कृषि, घरेलु कामधन्दामा मात्र सिमित हुनुपर्ने विचार धेरै उत्तरदाता महिलाले व्यक्त गरेको पाइयो । करिव ४० प्रतिशत उत्तरदाताले पुरुषप्रधान समाजमा आर्थिक मामिला सम्बन्धी निर्णयमा पुरुष नै सर्वेसर्वा हुने भएको कारण महिलाहरूको कामको उचित मूल्याङ्कन हुन नसकेको कुरा बताएको पाइयो । आफ्नो हक अधिकार लिन हिचकिचाउने र आफू सधै खुम्चिएर पुरुषलाई नै अगाडि वढाइ आँफू सहयोगी मात्र बनेर बस्ने १० प्रतिशत महिला उत्तरदाता भएको पाइयो ।

सार्वजनिक क्षेत्रमा महिलाभन्दा पुरुषको नै बढी सहभागिता रहेको, गृहिणीभन्दा जागिर, व्यापार व्यवसायमा संलग्न रहेका महिलाहरूको घरेलु निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता बढी देखियो । घरमा बच्चाको स्याहार, सुसार, खानपिन तयारीमा पुरुष भन्दा बढी महिलाहरु संलग्न रहेका, बस्तुभाउको घाँसपानी, भकारो सफा गर्ने काममा प्रायः सवै समुदायमा महिला र पुरुष दुवै मिलेर गरेको पाइयो । मगर, नेवार, समुदायमा पुरुषहरू देशबाहिर गएको हुनाले आर्थिक कारोबार लगायत अन्य व्यवहार महिलाले गरेको पाइयो । यसरी घरायसी निर्णय प्रक्रियामा केही केही जनजाति र दलित एवम् शिक्षित परिवार बाहेक अन्य परिवारमा प्राय सबै क्षेत्रमा पुरुषको तुलनामा महिलाको निर्णय निर्माण प्रक्रिया कम रहेको पाइयो ।

विषयसूची

सिफारिस पत्र	*i*
स्वीकृति पत्र	*ii*
कृतज्ञताज्ञापन	*iii*
विषयसूची	*iv*
तालिका सूचि	*vii*
चित्र सूचि	*viii*
शोध सार	*ix*
	पेज नं.
अध्याय - एक : शोध अध्ययनको परिचय	**१-९**
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	६
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	७
१.४ अध्ययनको महत्व	८
१.५ अध्ययनको सीमा	८
१.६ मुख्य शब्दावलीहरूको परिभाषा	९
१.७ सङ्गठनात्मक ढाँचा	९
अध्याय - दुई : पूर्व साहित्य पुनरावलोकन तथा समिक्षा	**१०-३७**
२.१ घरेलु निर्णय प्रक्रिया सम्बन्धी अवधारणा	१०
२.२ सैद्धान्तिक समिक्षा	११
२.२.१ लिङ्ग र जेण्डरको अवधारणा ११	
२.३ पूर्व अध्ययनको समिक्षा	२३
२.४ अवधारणात्मक खाका	३५
२.५ सैद्धान्तिक खाका	३६
अध्याय - तिन :अनुसन्धान विधि	**३८-४१**
३.१ अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य	३८
३.२ अनुसन्धान ढाँचा	३९

३.३ नमूना छनौट विधि ३९
३.४ तथ्याङ्कको स्रोत एवम् प्रकृति ३९
३.५ पूर्व परिक्षण ३९
३.६ प्रामणीकता र विश्वासनियता ४०
३.७ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि तथा औजार ४०
३.७.१ अन्तरवार्ता प्रश्नावली ४०
३.७.२ अवलोकन ४१
३.८ तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण ४१

अध्याय-चारः अध्ययन क्षेत्रको परिचय एवम् जनसाङ्ख्यिक विवरण ४२-५१

४.१ जामुने गा.वि.स.को परिचय ४२
४.१.१ भौगोलिक अवस्था ४२
४.१.२ जनसाङ्ख्यिक विवरण ४३
४.१.३ जातिगत आधारमा जनसङ्ख्या विवरण ४४
४.१.४ गा.वि.स.को घरधुरी जनसङ्ख्या तथा घरमुली सम्बन्धी विवरण ४५
४.१.५ मातृभाषाका आधारमा जनसङ्ख्या ४७
४.१.६ धर्मका आधारमा जनसङ्ख्या ४८
४.१.७ शिक्षा र स्वास्थ्य सम्बन्धी विवरण ४९
४.१.८ सामाजिक बनोट र पेशा ४९
४.१.९ कृषि तथा अन्य आर्थिक अवस्था ५०
४.१.१०अध्ययन क्षेत्रको नक्सा ५१

अध्याय-पा“च : उत्तरदाताहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था ५२-६६

५.१ अध्ययन क्षेत्रका महिलाको उमेरगत विवरण ५२
५.२ उत्तरदाताको शैक्षिक अवस्था ५३
५.३ धर्म र जाति अनुसार उत्तरदाताको विवरण ५४
५.४ उत्तरदाताको पेशागत अवस्था ५५
५.५ पारिवारिक संरचना ५६
५.६ घरमुली तथा स्वामित्वको अवस्था ५६
५.७ सामजिक कार्यमा सहभागीता ५७

५.८ धार्मिक कार्यमा सहभागिता ५८
५.९ प्रजनन् निर्णयमा सहभागीता ५९
५.१० कृषि कार्यमा सहभागिता ६०
५.११ चल, अचल सम्पत्तिमा पहुँच ६०
५.१२. महिलाको राजनैतिक अवस्था ६१
५.१३ लैङ्गिक समानता र मानव अधिकारको विषयमा ज्ञान ६२
५.१४ घरायसी दैनिक कामकाजमा महिला/पुरुषको सहभागीता ६३
अध्याय - छः सारांश, निष्कर्ष तथा सुझाव ६७-७७
६.१ सारांश ६७
६.२ निष्कर्ष ७५
६.३ सुझावहरू ७७
सन्दर्भग्रन्थसूची
अनुसूचि

तालिका सूचि

तालिका		पेज नं.
तालिका ४.१	लिङ्ग र उमेर अनुसार जनसङ्ख्याको विवरण	४३
तालिका ४.२	अध्ययन क्षेत्रको जनसङ्ख्याको जातिगत विवरण	४४
तालिका ४.३	उत्तरदाताको घरधुरी तथा घरमुलि सम्बन्धी विवरण	४५
तालिका ४.४	मातृभाषाका आधारमा जनसङ्ख्या विवरण	४७
तालिका ४.५	धर्म अनुसार जनसङ्ख्या विवरण	४८
तालिका ५.१	उत्तरदाताको उमेरगत विवरण	५३
तालिका ५.२:	उत्तरदाताको शैक्षिक विवरण	५३
तालिका ५.३	उत्तरदाताको धर्म र जाति अनुसार विवरण	५४
तालिका ५.४	उत्तरदाताको पेशागत विवरण	५५
तालिका ५.५	उत्तरदाताको पारिवारिक विवरण	५६
तालिका ५.६	स्वामित्वको अवस्था	५७
तालिका ५.७	सामाजिक कार्यमा संलग्नता	५७
तालिका ५.८	धार्मिक कार्यमा सहभागिता	५८
तालिका ५.९	प्रजनन् सम्बन्धी निर्णयमा सहभागिता	५९
तालिका ५.१०	उत्तरदाताको कृषि कार्यमा सहभागिता	६०
तालिका ५.११:	उत्तरदाताको चल अचल सम्पत्ति विवरण	६१
तालिका ५.१२	राजनैतिक क्षेत्रमा पहुँच	६२
तालिका ५.१३	लैङ्गिक समानता र मानव अधिकार विषयमा जानकारी	६२

चित्र सूचि

चित्र नं. २.१	अवधारणागत खाका	३५
चित्र नं. २.२	सैद्धान्तिक खाका	३६
चित्र नं. ४.१	अध्ययन क्षेत्रको नक्सा	५१